

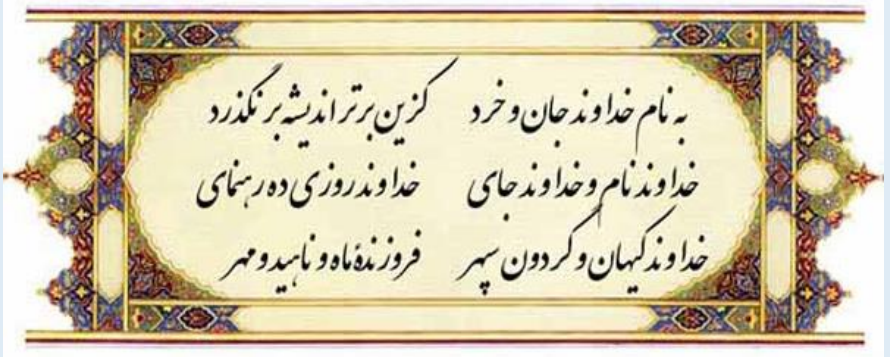

**Həkim Əbülqasim Firdovsinin
İldönümü və Fars Dilinin
Mühafizəsi günü münasibəti ilə
xüsusi elektron jurnal**

Çap: 2022

E_ jurnal

xaliq O xaliq ki vermiş bizə əqlü can,
Onun qüdrəti vəsfə sığmaz, inan.
Odur xalqa şöhrət, şərəf, şan verən,
ruzi verəndir, o, yol göstərən.

"Firdovsi"

به نام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه برنگذرد
خداوند نام و خداوند جای
خداوند روزی ده و رهنمای

"فردوسی"

Həkim Əbülqasim Firdovsinin İldönümü və Fars Dilinin Mühafizəsi günü münasibəti ilə xüsusi elektron jurnal

Firdovsi kimdir?

Fars dili və ədəbiyyatının məşhur, böyük ustadlarından olan, Tehran Universitetinin professoru Məhəmməd Əmin Riyahi «Firdovsi» adlı kitabında Əbülqasim Həsən ibn Əli Firdovsi Tusi haqqında geniş və dəqiq tədqiqat apararaq belə yazır: «O, 329-cu hicri-qəməri ilində Tus məntəqəsinin şimalında Paj kəndində anadan olmuşdur. Tus şəhəri müqəddəs Məşhəd şəhərinin 15 km. şimalında yerləşmişdir və Sasanilər dövrünün qədim şəhərlərindəndir. Firdovsi dehqan ailəsində böyümüşdür. Başqa sözlə desək, dehqanzadədir. Amma Firdovsi dövrünün dehqanları əkinçi mənasını verən indiki dehqan sözündən fərqlənir. Belə ki, Firdovsi zamanında dehqan bir qrup mülkədara deyilirdi ki, ictimai baxımdan hörmətləri vardı. Onlar

elm, ədəb və nəcabətdə başqalarından fərqlənirdilər. Buna görə dehqanzadələr zadəganlar titulu daşıyırdılar. Firdovsi belə bir ailədə uşaqlıq çağlarından elm, ədəb, sənət öyrənməyə başlamışdı. Yunan fəlsəfəsindən, hikmətindən və islami elmlərdən də bəhrələnmişdi. Bu səbəbdən ona həkim ləqəbi verilmişdi və o da öz şerlərində o dövrdə geniş yayılmış fəlsəfi terminlərdən imtina edərək, onların farsca sinonimlərindən ürəyə yatan şəkildə istifadə etmişdir.

Misal üçün, o, insanın danışmaq qabiliyyətini ifadə edən, ərəb mənşəli «Nəfse-natiqə» sözünün əvəzinə farsca «cane-soxənqu» (danışancan) sözünü işlətmişdir.

Firdovsinin islami məktəblərin hansına mənsub olması barəsində tədqiqatçılar arasında yekdil rəy var və Firdovsişünaslar onun şiə «olmasını etiraf edirlər. O, şerlərində Həzrət İmam Əli əleyhissalamı xüsusi hörmət və ehtiramla yad edərək buyurur:

Dördüncü Əli idi, Bətulun cuftu,

Onu yaxşıca vəsf edir Həzrət Rəsul,

Ki: "Mən elmin şəhəriyəm, Əli qarısıdır".

Düz sözdür və bu, peyğəmbərin sözüdür.

Şahidlik edirəm; bu söz onundur.

Elə bil, iki qulağım onun sözü ilə doludur.

Mən Həzrət Nəbinin əhli-beytinin bəndəsiyəm,

Varisin pak canına sitayiş edirəm.

* * *

Bu dünya geniş bir dənizdir ki, var,

Gecə-gündüz onda coşar dalğalar.

Dəniz içrə yetmiş gəmi seyr edər,

Hamı yelkən açmış, üzər, hey gedər.
Bəzənmiş gəlintək böyük bir gəmi,
Edib hüsnünə valeh o, aləmi,
Onun sərnəşini Nəbidir, Vəli,
Məhəmməddir, evladı, bir də Əli.
Bu dəryaya salsan ağıllı nəzər,
Nə sahil görərsən, nə dibdən əsər,
Coşur hər zaman, susmayır dalğalar,
Belə bir dənizdə hamı qərq olar,
Əgər mən boğulsam, Nəbi var, Vəli,
Yetər dadıma hər iki dost əli.

* * *

Əgər gözün varsa, başqa bir sarayda,

Nəbinin və Vəlinin yanında qərar tut.

Əgər bundan sənə ziyan gəlsə, günah mənimdir,

Bu belədir və bu, mənim dinim və yolumdur

Əgər sənin ürəyin yalmış yola meyillidirsə,

Onda sənin bu dünyada düşmənin öz ürəyindir.

Firdovsi İslami elmlərdən başqa, İran tarixi və onun qədim əfsanələrini də tam mənimsəmişdi. O, İranın ən çox elmi və ədəbiyyatı sevən sülalələrindən sayılan Samanilər zamanında yaşamışdır. Firdovsi müasirləri olan böyük alimlər – Əbu Nəsr Farabi, Əbu Reyhan Biruni və başqaları kimi, əzəmətli bir əsər yaratmaq işini öz öhdəsinə götürdü; Elə bir əsər ki, əbədi yaşar oldu və yaradanını da əbədiləşdirdi.

«Şahnamə»nin yarandığı dövrdən bəri «göylərə baş vuran» neçə-neçə «abad qəsrlər», kaşanələr uçaraq yerlə yeksan olmuş, lakin dahi şair Əbülqasim Firdovsinin bu ölməz, həmişəyaşar əsəri tarixin eniş və yoxuşlarından keçərək günümüzədək öz təravətini itirmədən gəlib çatmışdır. Böyük sənətkarın söylədiyi kimi, «sözü ilə torpağa səpdiyi toxum» - gözəl poetik nümunə onun özünü «həmişə sağ» - ölməz etmişdir. Ölməz əsərin həmişəyaşar müəlif!

«Şahnamə» İran torpağının qədim dastanlardandır və məsnəvi formasında qələmə alınmışdır. Səlis, rəvan, aydın bir dildə yazılmışdır. Şairin özü ərəb və fars dillərindən əlavə, qədim pəhləvi və dəri dillərini də mükəmməl bildiyinə görə, kəlmələrin düzülüşünə, seçilməsinə çox gözəl bir şəkildə müvəffəq olmuş və milli əfsanə və dastanları ən yaxşı poetik qələblərdə ifadə etmiş, bununla da iranlıların milli hissələrini coşdurmuş və milli mənliklərini təsbit etmişdir. Bunu elə möhkəm təsbit etmişdir ki, bu davamlı milli mənlik hissi aradan min ildən çox keçməsinə

baxmayaraq, yenə möhkəm, qüdrətli və hər bələdan uzaq görünür.

Firdovsi bütün qüvvəsi ilə vətən sevgisini və vətənpərvərlik hissələrini tərənnüm etmiş və öz xalqına öz mənliliyinə söykənmək, onunla fəxr etmək və yolunda can qurban eləmək duyğularını tələq etmişdir. Bu böyük filosof şair elə böyük bir sədaqətlə vətən və ona məhəbbət haqqında söz açmışdır ki, onun bu beytləri min ildən sonra da doğma torpağının uşaqlarının və gənclərinin şüarı kimi səslənməkdədir:

İran olmasa mənim canım olmasın;

Bu məmləkətdə bir insan da sağ qalmasın.

Heyifdir ki, İran viran olsun,

Pələnglərin və aslanların ovuna çevrilsin.

سیاوش منم نه از پریزادگان
از ایرانم از شهر آزادگان

که ایران بهشت است یا بوستان
همی بوی مشک آید از بوستان

سپندار پاسبان ایران تو باد
ز خرداد روشن روان تو باد

ندانی که ایران نشست من است
جهان سر به زیر دو دست من است

هنر نزد ایرانیان است و بس
ندادند شیر ژیان را به کس

همه یکدلانند و یزدان شناس
به نیکی ندارند از بد هراس

دریغ است ایران که ویران شود
کنام پلنگان و شیران شود

همه جای جنگی سواران بدی
نشستن گه شهریاران بدی

چو ایران نباشد تن من مباد
بر این بوم و بر زنده یک تن مباد

همه روی یکسر به جنگ آوریم
جهان بر بد اندیش تنگ آوریم

ز بهر بر و بوم و پیوند خویش
زن و کودک و خرد و فرزند خویش

همه سر به سر تن به کشتن دهیم
از آن به که کشور به دشمن دهیم

Amma şairin bu vətən sevgisi heç vaxt irqçilik, keçmiş əcdadları ilə bihudə və nadancasına fəxr etmək, dilinin və s. gözəlliyi ilə kor-koranə öyünmək xarakteri daşımamışdır. Başqa sözlə desək, Firdovsinin vətənpərvərliyi millətçilik, irqçilik, dil, tayfa üstünlükləri və qəbiləçilik çərçivələrinə sığan hiss deyildir, bəlkə bu hiss, humanizm, ilahi və digər hisslər kimi, azadlıqsevərlik, qeyrət və mərdlik anlayışlarından qaynaqlanır. Bu səbəbdəndir ki, öz dastanlarında düşmənlərdə belə gördüyü yüksək mənəvi dəyərləri, onların dil, irq fərqlərini, hətta düşmən olduqlarını belə unudaraq, mədh və vəsf edir.

Firdovsi islam və peyğəmbər adı altında müsəlmanlara çoxlu zülmələr etmiş zalım Abbasi xəlifələri hakimiyyəti dövründə yaşamasına və onlara böyük nifrət bəsləməsinə, öz vətəni olan İrani onların istilasını altında görməsinə baxmayaraq, eyni zamanda müqəddəs İslam dininə və Qurana tam və qəti şəkildə bağlı olduğunu dəfələrlə açıq-aydın və qətiyyətlə bildirmiş və özünü mömin müsəlman hesab etmişdir. Bu onu göstərirdi ki, bu müdrik filosof heç vaxt dil, irq və tayfa çərçivəsinə sığmamış, Allahın bəxş etdiyi istedadını ilahi, insani və milli dəyərlərin dirçəlişinə sərf etmişdir. Bütün «Şahnamə»dəki qəhrəmanlıq dastanlarında ilkin nəzərə çarpan şey onun insani və əxlaqi dəyərlərə bağlılığıdır; bunu sübut etmək üçün yüzlərlə misallar gətirmək olar ki, mətləbi uzatmamaq üçün bundan sərf nəzər edirik. Nəhayət, Əbülqasim Firdovsi özünün yazdığına görə, ömrünün 25, 30, 35 ilini yalnız öz milləti üçün deyil, bəlkə bütün dünya xalqları üçün əbədiyaşar bir əsər yazmağa sərf etmişdir. Həyatın enişli-yoxuşlu yollarından keçən, ömrünün axırında isə qəddarlıqla edilmiş bir etibarsızlıq görən (Sultan Mahmuddan) Ə.

Firdovsi hicri-qəməri tarixi ilə 411 ya 416-cı ildə vəfat etmiş, Tus şəhərində torpağa tapşırılmış və indi qəbri insanların ziyarətgahına çevrilmişdir.

* * *

Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında həcm və məzmun genişliyi, ideya – fikri yönümü, bədii siqləti ilə seçilən «Şahnamə»yə müqabil ola bilən ikinci bir əsər yaranmamışdır.

Bu mənzum epopeya əruz vəzninin mütəqarib bəhrində - «Fəulun, fəulun fəulun, fəul» təkti ilə səciyyələnən ölçüdə yazılmışdır. Dahi sənətkarın «Şahnamə» üçün seçdiyi bu bəhr sonrakı dövrlərin mənzum qəhrəmanlıq dastanları üçün də məqbul sayılmış, poeziya aləminin sönməz günəşi, dünya ədəbiyyətində layiqli yerlərdən birini tutan Nizami Gəncəvi də «Xəmsə»nin sonuncu əsəri «İsgəndərnamə»ni eyni ilə əruzun adı çəkilən bəhrində qələmə almışdır. Qeyd etməyi lazım bilir ki, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin üç möhtəşəm əsəri «Xosrov

və Şirin», «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnamə» Firdovsinin «Şahnamə»si ilə səsləşir.

Əlli hissə və 120 min misradan ibarət bu əsər ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq bizim eranın VII əsrinin ortalarından olan bir dövrün hadisələrini özündə əks etdirir. Əsərdə İranda hakimiyyətdə olmuş Pişdadilər, Kəyanilər, Əşkanilər və Sasanilər sülaləsinin 48 hökmdarının sərgüzəştləri mifik-əsatiri, tarixi-qəhrəmanlıq və tarixi kontekstdə izlənilir.

«Şahnamə» yarandığı dövrdən geniş oxucu auditoriyasını özünə cəlb etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu möhtəşəm əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunaraq yayılmışdır. Elmi araşdırmalar «Şahnamə»nin 28 dilə tərcümə olunaraq yayılmasını təsdiqləyir. Azərbaycanda da «Şahnamə» və onun yaradıcısı - görkəmli sənətkar Firdovsiyə rəğbətlə yanaşılmışdır. Dünyanın şərqşünaslıq mərkəzlərində, o cümlədən Azərbaycanın kitab xəzinələrində qorunan «Şahnamə» əlyazma nüsxələrinin ən nəfisləri azərbaycanlı

xəttatların xətti ilə yazılaraq azərbaycanlı rəssamların çəkdikləri ornamentlərlə bəzədilmişdir. 1934-cü ildə Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyi təntənəli şəkildə Azərbaycanda bayram edilmiş, şairin «Şahnaməsindən bir parça tərcümə edilərək nəfis şəkildə kitab halında nəşr olunmuşdur. Görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid «Səyavuş» əsərini, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov «Rüstəm və Söhrab»-ını «Şahnamə» motivləri əsasında yaratmışdır. Lakin ölməz sənətkarın monumental əsərinin azərbaycancaya tam şəkildə tərcüməsi həlli vacib bir problem olaraq ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində idi.

İki dost və qardaş olan İran və Azərbaycan arasındakı dərin müştərək dini, mədəni və milli yaxınlıq, bağlılıq hər iki ölkənin alimləri tərəfindən həmişə qeyd olunmuş və onlar bu sahədə xeyli faydalı işlər görmüşlər.

Burada biz İran-Azərbaycan elmi, ədəbi əlaqələrinin son 50-60 ildə daha da genişlənməsində və inkişaf etdirilməsində çox mühüm və diqqətəlayiq xidmətləri olan Azərbaycan alimləri arasında əməkdar

elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanda və onun hüdudlarından çox-çox kənar da görkəmli İranşünas alim kimi tanınmış, bir çox şərqşünas alimlərin yetişməsində heç bir zəhmətini əsirgəməyən şair-mütərcim Məmməd Mübariz Əlizadənin adını çox böyük məmnunluq hissilə xatırlamağı özümə borc bilirəm.

Farsdilli ədəbiyyatın X əsrdən XX yüzillədək olan bir dövrünün görkəmli sənətkarları Rudəki Səmərqəndi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Pərvin Etisami, Məliküş-şüəra Bahar, Simin Behbəhani, Əkbər Həmidi, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, İmam Xomeyni (r.ə) (Onun tərcüməsində İmamın “Eşq qibleşi” şərlər toplusu iki dəfə nəşr edilmişdir) və onlarla başqalarının əsərləri də Məmməd Mübariz Əlizadənin yorulmaz səylərinin nəticəsində azərbaycanlı oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. Bu tərcümələrdə müəllif mətnindəki vəzn, qəfiyə sistemi də qorunub saxlanmışdır ki, bu, Məmməd Mübariz Əlizadənin

mahir bir sənətkar olmasından irəli gəlmişdir. Tərcümələr sırasında təkcə nəzm nümunələri deyil, nəsr və filoloji mətnlər də vardır.

Görkəmli alimin, şair-mütərcimin bu sahədə gördüyü işlərin zirvəsi böyük İran şairi Əbülqasim Firdovsinin ölməz «Şahnamə» epopeyasını Azərbaycan dilinə öz vəznində, əvvəldən axıra kimi tərcümə etməsini saymaq olar. O, «Şahnamə» müəllifi kimi, bu böyük zəhmət tələb edən işə - nə az, nə çox - düz 30 il vaxt sərf etmişdir.

Qəribə taleyi varmış Firdovsi «Şahnamə»sinin... Dahi sənətkar ömrünün 30 ilini bu möhtəşəm əsərin ərəşəyə gəlməsinə həsr etmiş, lakin «Şahnamə» öz həqiqi qiymətini şairin vəfatından sonra tapmışdır. Əsərin azərbaycancaya tərcüməsi də, demək olar, eyni taleyi yaşamışdır. Həcm etibarı ilə tayı-bərabəri olmayan bu əsərin tərcüməsinə 30 il ömür sərf ədən Məmməd Mübariz Əlizadə də çapı 6 cilddə nəzərdə tutulan epopeyanın yalnız birinci cildinin çapını sağlığında görə bilmişdir. Haqqında söhbət açdığımız həmin cild üç dəfə

işıq üzü görmüşdür. İlk dəfə 40 min tirajla 1986-cı ildə çap olunan kitab geniş oxucu rəğbəti qazanmış ikinci dəfə nəşrinə ehtiyac duyulmuş, 1987-ci ildə təkrarən 80 min tirajla işıq üzü görmüşdür. Həmin kitab nəfis şəkildə 1994-cü ildə İranda da 3000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur. Əfsus ki, kitabın çapı texniki səbəblərdən gecikir və mütərcimin vəfatından iki ay sonra çapdan çıxır. «Şahnamə»nin Məmməd Mübarizin tərcüməsində olan birinci cildi, ümumiliklə, 123 min nüsxə ilə çap olunmuşdur. Böyük rəqəmdir. Lakin «Şahnamə»nin qalan 5 cildinin çapı bir sıra subyektiv səbəblərdən təxirə salınmış və mütərcim də tərcüməsinə böyük əmək sərf etdiyi «Şahnamə»nin digər cildlərinin çapını görmədən dünyasını dəyişmişdir. Allah hər iki sənətkara həm «Şahnamə»ni yaradana, həm də onu Azərbaycan dilinə tərcümə edənə qəni-qəni rəhmət eləsin!

İran İslam Respublikasının Azərbaycanadakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi bu böyük alimin zəhmətini, xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək onun 30 illik yaradıcılıq əməyinin məhsulu olan «Şahnamə»nin Azərbaycancaya tərcüməsini bütövlükdə

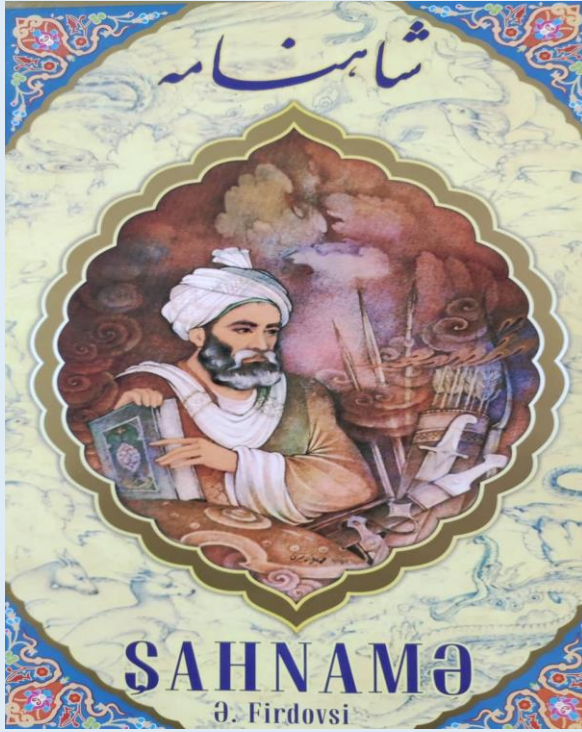

çap etməyi qərara almışdır. Nəşri 2 cilddə nəzərdə tutulmuş bu ölməz abidənin 1-ci cildini Azərbaycan oxucularına təqdim edir və inanıram ki, bu əsər şersevərlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanacaqdır.

Görkəmli Azərbaycanlı alim professor Mübariz Əlizadənin Firdovsinin “Şahnamə” əsəri barədə düşüncələri

Məmməd Mübariz Əlizadə 1911-ci il dekabrın 23-də anadan olmuşdur.

Şərq ədəbiyyatının, xüsusən İran ədəbiyyatının dərin bilicisi olan M.Əlizadə Azərbaycanda bir neçə nəsil iranşünas kadrların yetişməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

M.Əlizadə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının görkəmli şərqşünası və İranşünası olmaqla yanaşı, həm mahir tərcüməçisi kimi tanınır. Farsdilli ədəbiyyatın X əsrdən XX yüzilədək olan bir dövrünün görkəmli sənətkarları Rudəki Səmərqəndi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Əbdürrəhman Cami,

Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Pərvin Etisami, Məliküş-şüəra Bahar, Simin Behbəhani, Əkbər Həmidi, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, İmam Xomeyni (r.ə) (Onun tərcüməsində İmamın “Eşq qibləsi” şeirlər toplusu iki dəfə nəşr edilmişdir) və onlarla başqalarının əsərləri də Məmməd Mübariz Əlizadənin yorulmaz səylərinin nəticəsində azərbaycanlı oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. Bu tərcümələr içərisində Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” əsərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. M.Əlizadə ömrünün təqribən 30 ilini bu işə sərf etmiş və 60 min beytlik “Şahnamə”ni orijinalın bəhrində Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz iz buraxan dahi sənətkarlardan biri Əbülqasim Firdovsi (934–1024) və dünya ədəbiyyatı xazinəsində tərəvətini əbədi saxlayan şah əsərlərdən biri isə onun «Şahnamə» sidir. Fars-tacik klassik şerinin fəxri olan Firdovsi bədii sözün qüdrəti ilə, böyük Nizaminin sözləri ilə desək: «Şərin elə bir qiymətli gövhərini yonmuşdur ki, onun tör-töküntüsü ilə bir çox bədii söz gəlinini bəzəmək olar». Min ilə yaxındır ki, «Şahnamə» dünyaya səs salmış, bədii söz,

hikmət və gözəllik aşıqlərini öz pərəstişkarlarına çevirmiş, sevilə-sevilə oxunmuş, bir çox ölməz sənətkarların istifadə mənbəyi olmuş, kimi onu təqlid etmiş, kimi ona nəzirə yazmış, kimi onun qəhrəmanları, kimi onun müəllifi haqqında dastanlar yaratmış, kimi onun tərcüməsi, kimi isə onun şərhı və tədqiqini özü üçün şərəf hesab etmişdir. Əsrlər ötmüş, nəsillər biri digərini əvəz etmiş, bəşər yeniyetməlik dövründən təkamül mərhələsinə qədəm qoymuş, insan zəkası elm və texnikanın, yeni mədəniyyətin inkişafında möcüzələr yaratmış, «Şahnamə» isə öz gənclik tərəvəti ilə yaşamış, ondakı ülvi, bəşəri məzmunu və dərin fəlsəfi idrak yeni elm baxımından daha dolğun və daha düzgün kəşf edilmiş və kəşf edilməkdədir. Hazırda dünyanın bir çox xalqları «Şahnamə»ni öz ana dillərində oxuyur, öyrənir, onun yaradıcısı dahi Firdovsini öz doğma şairi kimi sevir və xatirəsini əzizləyirlər. Böyük sənətkar özü bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi bu nadir şer incisinin həqiqi qiymətini, onun əbədiyyətə qovuşacağını bütün müasirlərindən daha yaxşı dərk etmiş və öz inamını əsərin sonunda bu misralarla ifadə etmişdir:

Otuz il ağır zəhmətə dözmüşəm,

Bu farsca əsərlə dirilmiş əcəm.

Abad qəsrilər ki göyə baş vurur

Günəş istisindən, yağışdan uçar.

Elə bir uca qəsrdir bu əsər

Ki, görməz yağışdan, küləkdən zərər.

Toxum səpmişəm torpağa şerdən,

Sağam ölmərəm dünya durduqca mən.

«Şahnamə»nin dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında fəxri yer tutmasının və Firdovsiyə ölməzlik qazandırmasının sirri nədədir? Bu suala hər kəsdən daha dəqiq cavabı görkəmli sovet alimi professor İ. S. Braginski vermişdir. O, «Şahnamə»ni əsatiri tarixi əfsanələrdən, lirik məhəbbət dastanlarından və nadir şəriyyət incilərindən əmələ gəlmiş okeana oxşadaraq

yazır: «Okeanın üst səthi əzəmətli, onun eni, uzununu ucsuz-bucaqsızdır. Lakin onun ilk baxışda görünməyən ikinci həyatı, onun dərinliyi daha da əzəmətlidir. Onun dibini Alp hündürlüyündə olan uca dağ silsilələri ilə örtülmüşdür. Yuxarılarda suyun hərarəti otuz dərəcəyə çatdıqda aşağı laylarda onun dördü birinə də çatmır. Okeanın bu dərinliklərində hələ nə qədər asrarəngiz və ecazkar aləm gizlənmişdir!

«Şahnamə» okeanının ikinci həyatı da belədir. Qarşımızda o, bir yandan ucsuz-bucaqsız səthi, digər tərəfdən ölçüyə gəlməz dərinliyi ilə təcəssüm edir». (İ. S. Braçinskiy. K istorii tadjikskoy i persidskoy literaturı», Moskva, 1972, s.247).

Qeyd etməliyik ki, bu möhtəşəm hikmət okeanının birinci həyatı, onun əzəmətli səthi on əsr davam edən tarix boyunca dünyanın hər yerində şair, alim, rəssam və bütün sənət və hikmət aşıqlərinin diqqət mərkəzində durub, onları və misilsiz hüsnünə heyran etmişsə də; onun daha mənalı və cazibəli olan ikinci həyatını açan, dərinliklərdəki ecazkar aləmi, ondakı

nadir gövhərləri kəşf edən və dünyaya tanıtdıran alimlər olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Firdovsi və onun «Şahnamə»si haqqında onlarla tədqiqat işi, monoqrafiya yaradılmış, ölməz şairin əsəri rus, ukrayna, gürcü, özbək, türkmən və başqa xalqların dillərinə tərcümə edilmiş, «Şahnamə» mövzularında bədii əsərlər yazılmış, 1934-cü ildə Firdovsinin anadan olmasının min illiyi ittifaq miqyasında, İran alimi Səid Nəfisnin sözləri ilə desək:«Şairin vətəninə olduğundan daha mənalı, daha təntənəli bayram edilmişdir».

Azərbaycanlılar çox qədim zamanlardan «Şahnamə» və onun müəllifinə böyük hörmət bəsləmişlər. Dahi Nizami «Xosrov və Şirin», «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnamə»sində Firdovsi qəhramanlarına müraciət edərək, onlara əbədi həyat bəxş edən naxışlar vurmuş və ölməz sənətkarı «sözü gəlin kimi bəzəyən tuslu ustad şair» kimi vəsf etmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq «Şahnamə»dən parçalar ana dilimizə tərcümə olunmuş və bu tərcümələr toplanıb 1934-çü ildə kiçik, lakin nəfis bir kitab şəklində çap

olunmuşdur. Böyük dramaturqumuz Hüseyn Cavidin «Səyavuş» dramı da həmin dövrdə yaranaraq tamaşaya qoyulmuşdur.

Firdovsinin tərcümeyi-halı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun həyatı barədə əfsanəvi rəvayətlərin çox olmasına baxmayaraq, şairin əsil adı, anadan olması, vəfat etməsi tarixləri haqqında qəti fikir söyləyən və öz fikrini inandırıcı sənədlərlə sübut edən müəllifi hələ ki, biz tanımırıq. Bu sətirləri yazanın fikrincə, hər hansı böyük bir sənətkarın, o cümlədən Firdovsinin də təvəllüdü və ölümü haqqında dəqiq məlumat yoxdursa, təzkirəçi və tarixçilərin əksəriyyətinin göstərdiyi və hamının həqiqətə uyğun hesab etdiyi tarixi qəbul etməklə kifayətlənmək lazım gəlir. Ona görə ki, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində şairin anadan olması və vəfat etməsi tarixinə dair ixtilaf bir-iki, ən çoxu beş-altı ildən artıq deyildir, bu ixtilaf əgər ciddi bir tarixi, siyasi hadisə ilə əlaqədar deyilsə, onları «dəqiqləşdirmək», məlum rəqəmi iki və ya üç il qabağa və ya geriyə çəkməyi «elmi kəşf» kimi oxucuya təqdim etmək mənasız işdir. Çünki, müasir

insanları maraqlandıran əsas məsələ klassiklərin əsərlərindəki ictimai-fəlsəfi məzmun və bədii-estetik keyfiyyətdir. Ona görə də bu xüsusiyyətlərə malik əlbəttə, onuncu dərəcəli məsələdir. Bu cəhətdən İran elmi-ədəbi ictimaiyyətinin gəldiyi qərarı düzgün hesab etməmək olmaz. Onlar Firdovsinin müxtəlif mənbələrdə 930–940-ci illər arasında doğulub, 1020–1025-ci illər arasında öldüyünü göstərən rəqəmləri nəzərdən keçirərək, böyük şairin təvəllüd ilini 934, vəfat tarixini 1024-cü illər göstərməyi qərara almışlar. Firdovsi 90 illik ömrünün 30–35 ilini «Şahnamə» kimi əbədiliyin möhrü vurulan və müəllifinə ölməzlik haqqı qazandıran əsərini yaratmağa sərf etmişdir. Şərti olaraq «əsatiri», «qəhrəmanlıq» «tarixi» dastanlar adlandırılmış «Şahnamə»nin mündərcəsi ibtidai insanların yer üzündə ilkin təşəkkül dövründən başlamış- eramızın VII əsrinə qədər əsasən Asiya qitəsində baş vermiş hadisələrin poetik təsvirini əhatə edir.

«Şahnamə»də öz bədii ideya təkamülünü tapmış dastanların və onlarda təsvir olunan əsatiri, yarım əfsanəvi və hətta tarixi qəhrəmanların ilk mənşəyini çox

qədim zamanlarda icma halında yaşayan ibtidai insanların bəsit, lakin qanadlı

təxəyyülündə axtarmalıyıq. Bu dastan və nağıllarda tərənnüm edilən nəcib bəşəri hisslər ibtidai insanların xəyalındakı vüsəti dərk etmək üçün əlimizdə bir meyar ola bilər.

Sinfi cəmiyyətin – quldarlığın yaranması və dinlərin əmələ gəlməsi ilə ibtidai insanların təxəyyülündən doğan nağıllar və dastanlar yazıya köçürülür, onlardakı qəhrəman surətləri ilahiləşdirilir, dastanların dini, şifahi–xəlqi variantları

meydana çıxırdı. Zaman ötdükcə dini variantlarla xalq variantları arasında çarpazlaşma, qarşılıqlı təsir əmələ gəlir ki, bu da öz əksini əvvəlcə folklorda və ondan istifadə ilə yaranan bədii əsərlərdə tapır. «Şahnamə»nin ilk sələfi sayılan «Xodayname» (Xvataynamak) məhz bu kimi əsərlərdən idi.

«Şahnamə»nin farsca ilk variantları natamam halda olsa da, Samanilər sülaləsinin (874–995)

hakimiyyəti dövründə yazılmışdır. Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə Firdovsiyə qədər dörd və ya beş müəllif dəri (fars) dilində nəzm və nəsr ilə «Şahnamə» yazmaq təşəbbüsündə olmuşdur. Firdovsi də «Şahnamə»nin giriş hissəsində öz sələfləri barəsində söz açır, həm pəhləvi, həm də farsca bu mövzuda yazılmış ona məlum olan əsərlər haqqında qısa məlumat verir.

«Kitabın hazırlanması barədə» sərəlvhəli parçanı böyük şair təvazökarlıqla belə başlamışdır:

Nə vardı demişlər, nə qalmış, deyim?

Həmin parçada şair birinci növbədə «Xodayname»ın yaranmasına işarə ilə yazır:

Qədimlərdə vardı böyük bir kitab

Ki, dastanlarıydı onun bihesab.

Gəzirdi pərakəndə əldən-ələ,

Onu hər kəs istərdi əzbər bilə.

Belə bir kitabın, ona daxil olan dastanların necə «Xodayname» haqqında rəvayətlərdə göstərildiyi kimi izah edir. O da təsdiq edir ki, qədim tarixin tədqiqi ilə məşğul olan bir ağıllı, cəsarətli nəcibzadə, dünya görmüş, kamal sahibi möbidləri başına toplayıb, dünyanın necə qurduğunu, qəhrəmanların necə çarpışıb qələbə çaldığını, necə ölüb getdiyini onlardan öyrəndi və çox böyük bir dastan yazdı:

Cəsarətlə yazdı elə bir əsər,

Böyüklər ona afərin söyləyər.

Dəqiqinin «Şahnamə» yazmağa başlaması və hələ gənc ikən öz qulu tərəfindən öldürüldüyünə görə məqsədinə nail ola bilməməsi haqqında Firdovsinin yazdığı sətirlər elmi əsərlərdə verilən məlumata tamamilə uyğun gəlir. «Şahnamə»nin mətnində Firdovsi bir daha Dəqiqidən söz açaraq, onun yazdığı min beyti öz əsərinə daxil edir və Zərdüşt zamanında İran şahı Guştasp ilə Turan şahı Ərcasp arasında gedən müharibələrdən bəhs edən və natamam qalan dastanı

tamamlamaqla, Dəqiqinin adını və əsərini ədəbiyyat tarixində əbədiləşdirmək kimi nəcib bir iş görür.

Sonrakı beytlərdən aydın olur ki, onun «Şahnamə» yazmaq fikrində olduğunu bilən «can qədər əziz bir dostu» həmin mövzuda olan əsərin mətnini köçürüb şairə verir və onu başladığı işi davam etdirib sona çatdırmağa təşviq edir. Əsərlə tanış olan Firdovsi sanki onun müəllifini xeyirxah bir insan, təkcə sözünü deyil, canını belə ondan əsirgəməyən dost kimi öz gözündə canlandırır yazır:

Mən o mətnə baxdım, alınca ələ,

Nə gördüm ki: məndən də əvvəl hələ

Var imiş ağıllı, sayıq bir cavan,

Neçə nəslə dünyada şöhrət tapan.

İradə, həya sahibi bir nəfər,

O, sözdən düzübdür gözəl incilər.

Mənə söylədi: – Gəl, əlimdə nə var,

Nə söz, can belə istəyirsən, apar!

Sənindir, çatarsa əlim hər nəyə,

Ağız açma heç başqa bir kimsəyə.

Göründüyü kimi, burada Firdovsi ələ keçirdiyi qiymətli mənbənin və onun müəllifinin adını çəkmir. Şairin öz sözündən aydın olur ki, onun əlinə ölməz əsərini yazmaq üçün lazım olan, bütün məlumatı əhatə edən bir zəngin mənbə keçmişdir. Belə bir mənbə hansı əsər ola bilərdi? Belə bir suala fərziyyə ilə deyil, inamla cavab vermək olar ki, söhbət Əbu Mənsur əl-Müəmmərinin nəsr ilə yazıb 957-ci ildə tamamladığı «Şahnaməyə-Əbu Mənsuri»dən gedir. Bu fikri Firdovsinin əsər sahibi haqqında dedikləri də qüvvətləndirir. Şairin yazdıqlarından aydın olur ki, onun başını ərşə ucaldan o səxavətli cavanmərd, xoşniyyət insanı heç vaxt görməmişdir, taleyindən də xəbəri yoxdur:

Onun tək bir insan bizi tərək edib,
Solubdur çəmən, sərv bağdan gedib
Ölübümü, yaşarmı?Yoxumdur xəbər,
Ölübsə böyük itki vermiş bəşər.
Təəssüf, o ağla, kamala heyif!
Uca qamətə, xoş camala heyif!
Ümid qalmamışdır onu tapmağa,
Dönübdür ürək bir əsən yarpağa.

Beləliklə, «Şahnamə» ni yazarkən Firdovsinin hansı yazılı mənbələrdən faydalandığı barədə müəyyən qənaətə gəlmiş oluruq. Lakin bu mənbələrin böyük şair üçün ancaq ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olmuşdur. Dahi şairin belə bir ölməz əsəri yazarkən istifadə etdiyi birinci dərəcəli mənbə, tükənməz xəzinə, özünün dönə-dönə

qeyd etdiyi kimi, dünya görmüş, ağıllı, müdrik adamlardan eşitdiyi nağıllar, dastanlar olmuşdur.

Firdovsinin Qəznəyə gəlib Sultan Mahmud sarayına yol tapması haqqında mövcud olan müxtəlif rəvayətlərdən biri azçox təbii görünür ki, qısaca olaraq, onun məzmununu qeyd etməyi lazım bilirik. Həmin rəvayətə görə, şair qoca yaşlarında ikən əsərini dərbara təqdim etmək üçün müvafiq olaraq Qəznəyə gəlmiş, ancaq saraya yaxın buraxılmadığından şəhər kənarına çıxıb qəm-qüssəni dağıtmaq məqsədi ilə gəzişirmiş. Onun güzəri səfalı bir bağa düşür və orada kiçik bir üns məclisinə təsadüf edir. Dərbar şairlərindən Ünsüri, Fərruxi, Əscüdi güllü-çiçəkli ağacların kölgəsində yaşıl çəmənlikdə əyləşib şərab içir, şer deyirdilər. Firdovsi ayaq saxlayıb onların şerləşməsinə qulaq asır. Şairlər yad adamın yaxında dayandığını görüncə, nə istədiyini soruşurlar. Firdovsi şerdən xoşlandığını və onların dediyi şerləri dinləmək istədiyini söyləyir. Şairlər isə onu başdan eləmək üçün deyirlər: «İndi ki, şerdən xoşun gəlir, yaxın gəl, şerləşək. Şərtimiz belə olsun, biz hərəməz bir misra deyəcək, misralar eyni

vəzn və qafiyədə olmalıdır. Əgər sən dördüncü misranı bədahətən deyib rübaini tamamlaya bilsən, məclisimizdə əyləşəcəksən. Bunu bacarmasan, dərhal bağı tərک etməlisən».

Firdovsi şərti qəbul edir, yarış başlanır. Saray şairləri mücərrad bir gözəlin vəsfində deyirlər:

Ünsüri: – Ay nurlu üzün qədər deyildir
rövşən

Fə r r u x i: – Açmaz yanağın misli
qızılgül gülşən.

Əscüdi: – Kirpiklərin ilə deşilər hər
covşən

F i r d o v s i: – Eynən elə ki, Givin oxu
ilə Peşən.

Dahi şair bu təsadüfi müsabiqədə bircə misra ilə böyük qələbə qazanmışdı. Saray şairlərinin söylədiyi misralar dövrün məhəbbət lirikasında mübaliqəli istiarə və məcazların təkrarından başqa məziyyətə malik

deyildi. Firdovsi isə rübaidə ən çətin sayılan sonuncu, tamamlayıcı misranı bədahətən deməklə kifayətlənməmiş, həm də ona yeni məzmun gətirərək «Şahnamə»də təsvir etdiyi cəngavərlik səhnələrindən biri ilə əlaqələndirmişdi.

Şübhəsiz ki, şairlər belə bir istedad sahibinə artıq xor baxa bilməzdilər. Ehtimal etmək olar ki, şairin Sultan Mahmud sarayına getməsinə və əsərini Qəznə hökmdarına təqdim etməsinə onlar şərait yaratmışdılar. Belə bir fərziyyə nisbətən inandırıcı olsa da, müxtəlif mənbələrdə onu rədd edən, hətta adları yuxarıda çəkilən dərbar şairlərinin Firdovsi əleyhinə saray intriqasında fəaliyyətdə olduqlarını göstərən yazılara da təsadüf edirik. Firdovsinin saraya dəvət olunması və ya özünün gəlməsi, «Şahnamə»ni hansı şəraitdə, nə vaxt yazıb tamamlaması və şaha təqdim etməsi, Sultan Mahmudun əsərə və onun müəllifinə münasibəti haqqında yaranıb yayılmış, sonralar yazıya köçürülmüş əfsanələr o qədər müxtəlif və biri digərinə zidd görünür ki, onlardan hansının tarixi həqiqətə yaxın olduğunu söyləmək hələlik mümkün deyildir. Firdovsinin tərcümeyi-halına

aid hamı tərəfindən təsdiq olunmuş məlumat yalnız budur ki, şair Tus şəhərində kiçik torpaq sahibi dehqan ailəsində anadan olmuş, uzun ömür sürmüş, Sultan Mahmud «Şahnamə» üçün vəd etdiyi ənami ona verməyib, namərdlik etdikdən sonra ölməz sənətkar doğma şəhərinə qayıdıb vəfat etmişdir. Şairin özü«Şahnamə»də dönədənə qocalıqdan şikayətlənir, xüsusilə, cavan oğlunun ölümündən sonra yaşamaqdan bezdiyini açıq söyləyir. Firdovsi dahi şair, mütəfəkkir olmaqla bərabər böyük insan olmuşdur. Vətəninə, xalqını coşğun məhəbbətlə tərənnüm edən sənətkar yer üzündə yaşayan bütün insanların sülh, əminamanlıq şəraitində səadətə qovuşmalarını arzu etmişdir. Əllidən artıq dastanı əhatə edən bu əsərdə hadisələr tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif coğrafi mühidə, müxtəlif tayfalar, qəbilələr, dövlətlər, xalqlar, şəxsiyyətlər arasında cərayan etsə də, mətləb birdir. Tarix boyu bəşəriyyətin bütün parlaq beyinlərini düşündürən, bizim zəmanəmizdə öz aktuallığını tam dolğunluğu ilə qoruyan xeyir ilə şər qüvvələri arasındakı barışmaz

mübarizə «Şahnama»nin ideya xəttini, bütün dastanların
asas mövzusunun təşkil edir.

«Şahnamə»ni ilkin Şərqi intibahının ən böyük
diqqətəlayiq ədəbi abidəsi adlandırmaq olar. Bu əsəri,
qəhrəmanlıq, tarixi əsərin əvvəlindən axırına qədər hər
yerində insanpərvərlik ideyası qızıl xətt ilə davam edir,
insanın əzəmətini, onun vüqarı, nəcib hissləri və
ülviyyətini pozan və ləkələyən nə varsa, hamısına qarşı
dahi şairin kin və qəzəblə dolu ittihamnaməsi oxunur.
Firdovsiyə görə, insane mənəviyyətini pozan, onu yırtıcı
heyvanlar səviyyəsinə qədər alçaldan amillərdən biri
hakimiyyət ehtirasıdır. Tarix boyu baş verən an ağır
cinayətlərin, qanlı müharibələrin kökünü şair məhz
hökmdarlara xas olan bu Əhrimən sifətində görüb, bir
çox dastanlarda dönə-dönə həmin məsələdən bəhs açır,
dəhşətli səhnələr təsvir edir, hakimiyyət, taxtə tac, şöhrət
və sərvət naminə dünyanı qan dəryasına döndərən
caniləri lənətlə damğalayır. Hakimiyyət ehtirası atanın
oğul, qardaşın qardaş qanına boyanmasına gətirib çıxarır.
Zöhhakın hakimiyyətə tez çatmaq üçün şeytanın hiylə
ilə atasını öldürməsi, Səlm ilə Turun torpaq və

sərvətlərini artırmaq üçün ağıllı, nəclb doğma qardaşları İyrəcin başını namərdliklə kəsmələri, Şiruyənin ata qatili olması və sairə quldarlıq, feodal ictimai quruluşlarına xas olan faciələrdir ki, dahi şair ölməz əsərində bədii təfəkkürün qüdrəti ilə ibrətamiz səhnələr yaratmışdır.

«Şahnamə»də çoxlu muharibə səhnələri təsvir olunur. Şairin fikrincə, bəşərpyyətə ən böyük faciəsi, xalqların dözülməz fəlakəti müharibədir. Hər bir müharibənin təsvirindən sonra qələbənin kimin tərəfində olduğuna fərq qoymadan, böyük insanpərvər şair sanki oxucusuna müraciətlə fəlsəfi mühakiməyə başlayır. Yüz minlərlə insan atlı, piyada yurdunu, ailəsini, peşəsini tərk edib, silaha sarılır, çarpışır, öldürür, ölür, səhralar insan qanından al boyanır, leş leş üstə qalanır. Nə üçün? Şair bu suala cavab axtarır və tapır:

Qılınc oynadan şah evlər yıxar,

Mənəmlik edər, aləmi qırdırar.

Şair bu çür «qılınc oynadan», ««mənəmlik edən» hökmdarların eyni zamanda zalım, qaniçən, ağıldankəm adamlar olduğunu göstərdiyi kimi, onların faciəli

aqibətlərini də bacarıqla və ibrətləndirici boyalarla təsvir etmişdir. Zöhhak, Səlm, Tur, Keykavus, Bəhmən, Əfrasiyab, Dara, Kamus və başqa hökmdarların taleyi bu cəhətdən səciyyəvi və düşündürücüdür. «Şahnamə»də təsviri verilmiş müharibələri məqsəd və xarakterinə görə iki qismə ayırmaq və onlara ədalətli və

adalətsiz vuruşmalar adı vermək olar. Şair «qılınc oynadan», qırğın törədən hökmdar surətlərinə qarşı, təcavüzkarlığı məhkum edən, sulhü, dostluğu insanlar, xalqlar arasında münasibətlərin təməli kimi müdafiə edən fədakar qəhrəman surətləri də yaratmışdır. Bu kimi qəhrəmanlardan Turan hökmdarı Əfrasiyabın qardaşı Əğrirəsi xüsusi qeyd etmək olar. Əfrasiyab İrana hücum edərək böyük ərazini tutmuş, başda şah Nuzər olmaqla minlərlə iranlıni əsir almışdır. Çox keçmir ki, yeni İran ordusunun Zalı başçılığı ilə cəbhəyə yaxınlaşması xəbəri Turan şahına çatır. O, dərhal Nuzəri öldürür və Sari şəhərində saxlanılan iranlı əsirləri qırmağı da qardaşına əmr edir. Əğrirəs şah əmrini yerinə yetirmir. O, əsirləri buraxır, başındakı atlılarla Reyə, qardaşının yanına gəlib ona təkidlə məsləhət görür ki,

nahaq qan tökməkdən əl çəksin, ordusunu alıb öz ölkəsinə qayıtsın. Əlbəttə, Əğrirəsin hərəkəti və sözləri Əfrasiyabı qəzəbləndirir. O, qılıncı çəkərək öz doğma qardaşının belindən vurur və bir zərbə ilə onu iki bölür.

Firdovsi canını sülh yolunda, minlərlə silahsız insanı mütləq ölümdən xilas etmək yolunda qurban nərən bu xeyirxah, nəcib insanpərvərin ölümünü şərəfli ölüm hesab edir, təsirli misraları ilə ona yas saxlayır. Başqa bir dastanın qəhrəmanı Söhrab döyüş meydanında görüb tanımadığı atası Rüstəmlə üz-üzə vuruşur, hətta qalib də gəlir, Rüstəm al dillə onun güclü pəncəsindən qurtarır və onlar təkbətək döyüşün davamını sabaha saxlayırlar. Döyüşdə gücünü sınayıb qalib gələcəyinə şübhə etməyən Söhrab bütün bu vuruşmaları mənasız hesab edir. O, atasını axtarır, adam öldürməyi cinayət sayır. Dahi şair gənc pəhləvanın bu nəcib hisslərini yadda qalan bir epizodda təsvir etmişdir.

Rüstəm vətəninə yenilməz cəncavərin cəngindən xilas etmək naminə şəhinə yaraşmayan hiylə işlətmək qərarı ilə səhər tezdən güləş meydanına gəlib hərifi

gözləyir. Söhrab at üstə, gülər üzlə çatıb, Rüstəmi
düşmən kimi deyil, sanki gecə sübhə qədər bir məclisdə
oturub qədəh tutduğu dost kimi salamlayıb deyir.

Danış bir, necə yatmışan, durmusan?

Niyə qəlbini kinlə doldurmusan?

Əlindən o gürzü, qılıncı gəl at!

Yerə vur o qovğanı, dostluq yarat!

Gəl, atdan düşək, üz-üzə şənleşək,

Doyunca şərabdən içək, əyləşək.

Qılaq əhd, çarpışmayaq bir də biz,

Ədavətlə çırpınmasın qəlbimiz.

Əgər başqası gəlsə də meydana,

Biz, işrətlə sadıq qalaq peymana.

Söz yox ki, böyük sülh carçısı şair, gənc Söhrabın dili ilə fikrini söyləmiş, və arzusunu qələmə almışdır. Bu kimi epizodlar «Şahnama»də çoxdur. Müharibəni xalqların ən böyük fəlakəti hesab edən Firdovsi ölməz əsərinin bir çox sevimli qəhrəmanlarını sülhsevərlik bəzəyi ilə bəzəmişdir. Bu kimi nəcib sifətə malik olan qəhrəmanlardan söz açarkən Səyavuş surəti, haqqında qısaca danışmamaq olmaz. Səyavuş, mübaligəsiz demək olar ki, Firdovsi dühası ilə tipikləşdirilmiş çoxcəhətli müsbət qəhrəman surətidir. O, şairin yelbeyin,şəhvətpərəst, «qılınc oynadan» şahlardan biri kimi qələmə aldığı Keykavusun oğlu olsa da, tərbiyəsini Rüstəmdən almışdır.

Səyavuş, demək olar ki, şairin idealıdır. Firdovsi bu qəhrəman surətini mənəvi paklıq, alicənablıq, insanpərvərlik, xüsusilik, sülhsevərliyin timsalı kimi yaratmışdır. O, məhz mənasız müharibələrin, qırğınların qarşısını almaq üçün varisi olduğu taxt- tacdan, ata yurdundan əl çəkməyə məcbur olur, qürbətə düşür, mənəvi əzablar çəkir, faciəli şəkildə öldürülür. Səyavuş sülh və xalqların dostluğu ideyası yolunda qurban gedir.

Lakin feodal quldarlıq cəmiyyətində mövcud olan adətlər bu faciəni çətin və uzun sürən vuruşmaların başlanğıcına çevirir.

Burada bir cəhəti də qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Firdovsi müharibə səhnələrini təsvir edərkən tam obyektiv mövqə tutmuşdur. O, bu cəhətdən əsərini böyük məhəbbətlə yaratmış olduğu baş qəhrəmanı Rüstəmə belə güzəştə getməmişdir. Bunu biz Rüstəmin Səyavuş qanını almaq üçün Turana hərbi səfərinin təsvirində aydın görürük. Turan ordusunu tarumar edib Əfrasiyabı şahlıqdan əl çəkib qaçmağa vadar edən Rüstəm yerli əhalini qırıb çatmağı davam etdirir.

İnsanpərvər şair bunu sevimli qəhrəmanına bağışlaya bilmir və onun hərəkətini qəzəblə mühakimə edir:

Qılınc oynadı, sel kimi axdı qan,

Yerin halına ağladı asiman.

Butün ölkəni çaldılar, çapdılar,

Nə vardı əlində elin qapdılar.
Kəsildi günahsızların başları,
Suvardı o torpağı göz yaşları.
Qırıldı qoca, həm cavan birbəbir,
Qadınlar, uşaqlar alındı əsir.
Cinayət törətmişdi Əfrasiyab,
Bütün ölkəni qoydu Rüstəm xarab.

Firdovsinin böyüklüyü ondadır ki, o, keçmişdə baş vermiş faciəli hadisələri yalnız təsvirlə kifayətlənmir. Şair yaratdığı obrazların sərgüzəşti və taleyindən öz müasirlərinə və gələcək nəsillərə ibrət dərsi vermək üçün istifadə edir. Tarixin yetişdirdiyi bütün böyük sənətkarlar kimi, Firdovsini də düşündürən əsas məsələ insanların həyatı, təhlükəsizliyi və sədəti olmuşdur. Şairə görə xalqlar üçün ən qiymətli nemət sülh və əmin-amanlıqdır. Ona görə də Firdovsi həmin neməti

insanların əlindən alan təcavüzkar hökmdarları bütün əsər boyu lənətlə damğayır və onların acınacaqlı aqibətini də bədii boyalarla göstərir. Bu cəhətdən böyük sənətkarın yaratmış olduğu Ərdəşir, Dara, İskəndər, Ənuşirəvan, Xosrov Pərviz, Bəhrami-Çubin surətləri, onların həyat yolu və aqibəti də maraqlı və ibrətamizdir.

Firdovsini düşündürən və «Şahnamə»də əksini tapan mühüm məsələlərdən biri də feodal cəmiyyətində hökm sürən sosial bərabərsizlik, ondan doğan ədalətsizlikdir. Ölməz əsərin bir sıra dastanlarında məhəbbətlə tərənnüm etdiyi əkinçilər, maldarlar, qullar, sənətkarların maddi və mənəvi məhrumiyyətə məruz qalması böyük şairin ürəyini ağrıdır. Əlinin əməyi ilə minnətsiz çörək yeyən, insanları ərzaq, geyim və hər cür həyat ləvazimatı ilə təmin edən sıralarında qanıçən Zöhhaka qarşı xalq üsyanına başçılıq edən Dəmirçi Kavə kimi qəhrəman yetişdirən zəhmətkeşlərin səadəti üçün şair yollar axtarır.. Maddi bərabərsizliyi, ictimai zülmü aradan qaldırmaq üçün Firdovsi, əsərinin ayrı-ayrı epizodlarında biri-birindən fərqlənən fikirlər irəli sürür. Böyük şairin fikrincə, ictimai ədalətsizliyi yox

etmək üçün ədalətli, ideal hökmdarın varlığı əsas şərtidir. Bu şərt mövcud olduqda şair ictimai bərabərliyin yaradılması üçün düşündüyü yolları şərh edir ki, onların ikisi haqqında qısaca qeydlərlə kifayətlənmək olar.

Bəhram-Gur «Şahnamə»də yaradılmış ideal hökmdar surətlərindən biridir. Bütün dastan boyu şair onun nəcib insane sifətlərindən söz açır. Ovlaqda ikən onun yanına bir kəndli gəlib deyir:

– Tarlanı suvararkən su bir deşik açıb yerin altına axmağa başladı. Oradan qəribə səslər gəlir, zənimcə, xəzinə olmalıdır. Bəhrəmin əmri ilə həmin yer qazılır, möhtəşəm bir saray aşkara çıxarılır ki, içi saf qızıldan qayrılıb, cavahiratla bəzədilmiş öküz, camış, ceyran, tavus və başqa quş və heyvan heykəlləri ilə doludur. Öküz heykəllərindən birinin sağrısında «Cəmşidin xəzinəsi» sözləri yazılmışdır. Vəzir şaha müjdə verir ki, tale ona belə bir tükənməz sərvət bəxş etmişdir. Bəhram isə «Daşmayın, saraya aparın!» əmrini vermək əvəzinə deyir:

Xəzinə ki, Cəmşid qoyub yadigar,

Mənə yox, onun irsi xalqa çatar...

Nə zəhmət çəkib, nə qılınc vurmuşam,

Nə də o büsatı özüm qurmuşam...

Tamah hissini qəlbinizdən atın!

O qiymətli gövhərləri siz satın!

Qızılla gümüş toplasaz hər qədər,

Sayın, qoymayın, vaxtı getsin hədər.

Nə çoxdur dul arvad, yetim, qarnı ac,

Salıb dərbədar onları ehtiyac,

Navazişlə dəvət edin dərbara,

Bu sərvətləri paylayın onlara!

Bəhramın hökmü yerinə yetirilir, qatar-qatar qızıl,
gümüş aclara, yoxsullara paylanır. Bundan əlavə

Bəhram bir çox acgöz, xəsis, soyğunçu varlığının sərvətlərini də mərd və namuslu yoxsulların ixtiyarına verir. Lakin ideal bir hökmdarın sadəcə səxavət və qayğısı cəmiyyətdə ictimai, maddi bərabərsizliyə son qoymaq üçün kifayətdirmi? Görünür ki, Firdovsinin özü də bu suala cavab tapmır. İnsanların səadətini sülh, əmin-amanlıq və maddi, ictimai bərabərlikdə görənlər şair utopiyaya da müraciət etmişdir. Maraqlıdır ki, Firdovsi də öz utopiyasını, Nizami kimi, İsgəndərin adı ilə bağlamışdır, lakin müraciətobyektləri eyni olsa da, bu iki dahi sənətkarın ictimai fəlsəfi görüşlərində fərqli gətəzadlı cəhətlər özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Nizami utopiyasında maddi, ictimai və hüquqi bərabərliyi əsasında qurulmuş zəhmət həlledici amildir. Cəmiyyət bolluq, zənginlik, sağlamlıq, şənlik əsasında inkişaf etmişdir. Hətta ictimai binalar qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmişdir.

«Şahnamə»də İsgəndərin gətidiyi Brəhmənlər ölkəsində insanlar «səadətini» könüllü yoxsulluq və məhrumiyyətdə tapmışlar. Doğrudur, burada hakim və məhkum yoxdur. Hamı bərabər və azaddır. Ancaq bu

bərabərlik aclıq və çılpaqlıq bərabərliyidir. Azadlıq dünyanın nemətlərindən məhrumluq azadlığıdır. Bu isə əlbəttə, sözün əsl mənasında xoşbəxtlik deyil, bir növ əllikcə zahidlik, tərki-dünyalıqdır.

Firdovsi düşünür və nəhayət onun diqqətini Məzdək haqqında şifahi və yazılı ədəbiyyatda geniş yayılmış rəvayətlər cəlb edir. Tədqiqatçılar tərəfindən «Şərqdə ilk kommunizm hərəkatı » adlandırılan Məzdəkizm VI əsrin ilk illərində Sasanilər dövlətinin hər yerini çulğamış xalq üsyanının ideoloji mənbəyi olmuşdur. Sasani şahlarından Qubadın sarayında ağıl, biliyi, zəkası ilə yüksək məqam və nüfuz sahibi olan Məzdək xalqın halına acıyan, ictimai ədalətsizliyin kökünü maddi bərabərsizlikdə görən açıq düşüncəli mütəfəkkirdir. Onu düşündürən belə bir acı həqiqətdir ki, bütün maddi nemətləri hazırlayan yaradan zəhmətkeş insanlar olduğu halda, özləri aclığa, məhrumiyyətə məhkumdurlar. Onların zəhmətinin bəhrəsindən isə bir ovuc tüfeyli varlanıb, naz-nemət içində firavan yaşayır, hakimiyyət sürür. Məzdək onu da dərk edir ki, heç bir varlı istismar və soyğunçuluqla əldə etdiyi sərvəti öz

xoşuna yoxsullara, bu sərvətin həqiqi sahibləri olan zəhmətkeşlərə qaytarmaz. Odur ki, «qarətçiləri qarət etməli» nəzəriyyəsini irəli sürür. O, yeri gəldikcə, öz müdrik mühakimələri və təsirli nəsihətləri ilə şah Qubadın ürəyini yumşaltmış və maddi-ictimai təzadın dəhşətlər törədə biləcəyinə onu inandırmışdır. Məzdək məramını icra üçün acliq çəkən kütlələrin şah dərbarına üz tutub yardım istəməsindən istifadə edir.

Şahın razılığından bacarıqla istifadə edən Məzdək varlıları anbarlarının açılıb yoxsullara paylanmasına göstəriş verir. Məzdək var-yoxunu da xalqın ixtiyarına verir. Şahın anbarları da boşaldılır. Məzdəkin məramı bütün dünyaya yayılır. Bütün insanların bərabərliyi Məzdək dininin prinsipi kimi qəbul edilir. Qubadın zahirdə Məzdəklə razılaşmaqdan başqa çarəsi yox idi. Məzdək hətta vəliəhd Kəsranı da özü ilə həmfikir etməyə çalışır. Lakin cavan şahzadə hiyləgər və amansızdır. O, Məzdək hərəkətində zərər çəkmiş böyük feodalları ətrafına toplayıb, əlbəttə, ikiüzlü atası Qubadın razılığı ilə xalq üsyanını boğmağın qanlı və amansız planını hazırlayır. Həmin plana əsasən,

Qubad Məzdəkə göstəriş verir ki, ölkənin hər yerindən bütün görkəmli tərəfdarlarını «şahın görüşünə» dəvət etsin. Məzdək sadələvlüklə bu əmrə əməl edir.

Qubadın vəliəhdi Kəsra ətrafına topladığı feodalların atlıları vasitəsi ilə geniş bir sahədə xəndəklər qazdırır və gələn «qonaqların» hamısını xəndəklərdə boğazlarına qədər torpağa basdırır. Sonra isə vəliəhd Kəsranın hökmü ilə Məzdək dara çəkilir, dünənə qədər özünü böyük inqilabçı mütəfəkkirin tərəfdarı kimi qələmə verən Qubad isə cəlladbaşı oğluna minnətdarlığını bildirərək, xalq üsyanı başçısını lənətlə yad edib, onu «dinsiz», «divanə» adlandırır.

Etiraf etməliyik ki, yığcam bir müqəddimədə bütünlüklə «Şahnamə» haqqında hətta ötəri bəhs açmaq imkan xaricindədir. Bəşərin mədəni həyata ilk addımlarını atdığı əsatiri zamanlardan eramızın VII əsrinədək İranda və regionda baş vermiş hadisələrin bədii-epik salnaməsi olan bu ölməz əsər haqqında cildlərlə kitablar yazılmış və yazılacaqdır. «Şahnamə»də əlli hökmdarın sərgüzəşti, saysız döyüş səhnələri,

yenilməz və sarsılmaz qüdrət sahibi cəngavərlərin qəhramanlığı, sadə və zəhmətkeş insanın qurub yaratmaq fəaliyyəti, xeyir ilə şər arasında gedən mübarizənin barışmazlığının qanunauyğunluğu, insan təbiətindəki ülvi və nəcib hisslərin tərcümanı olan pak məhəbbət dastanları dahi sənətkarın zəkası ilə ahəngdar şəkildə bir yerə toplanaraq insane aqlını heyran edən misilsiz, vahid bir epopeyaya çevrilmişdir.

Firdovsiyə görə, şahlar, pəhləvanlar, peyğəmbərlər, filosoflar, sənətkarlar dünyaya gəlir, gedir, xatirələrdə qalan onların yaxşı, ya pis əməlləridir. Bu xatirələri yaşadan yeganə bir qüvvə vardır ki, yaşayır və əbədi yaşayacaqdır. Bitməz tükənməz qüdrət sahibi olan bu qüvvə xalqdır. Yer üzünü insanlar üçün cənnətə çevirən zəhmətkeş xalqdır!

Bu sətirlərin müəllifi xalqımızın Nizamidən başlamış M. F Axundova, M. Ə. Sabirə, H. Cavidə qədər bir çox bədii söz ustalarının Firdovsiyə və onun ölməz epopeyasına göstərdikləri hörmət və məhəbbəti nəzərə alaraq hələ gənc yaşlarından «Şahnamə»ni ana dilinə

çevirmək arzusundaydı. 1943-cü ildən S. M. Kirov adına ADU-da fars ədəbiyyatı tarixinin tədrisinə başladıqdan sonra bu həvəs artdı və ilk tərcümə nümunəsini 1946-cı ildə «Azərbaycan» jurnalında, «Firdovsi və Azərbaycan» sərlövhəli məqalə ilə birlikdə çap etdirdi. Elə həmin illərdən Azərbaycan klassikləri və fars-tacik şairlərinin əsərlərini azərbaycancaya müntəzəm tərcümə və nəşr etdirmək vərdişi «Şahnamə»nin tərcüməsinə başlamaq üçün mütərcümə müəyyən cəsarət verdi. İyirmi ildən artıq davam edən yorucu zəhmətin ilk bəhəri olan «Şahnamə»nin birinci cildi hörmətli və tələbkar oxucunun mühakiməsinə təqdim olunur.

Tərcümədə əsas götürülmüş bəzi prinsipləri əziz oxucuların nəzərinə çatdırmağım lazım bilirəm.

Tərcümə keçmiş SSRİ EA Şərqsünaslıq institunun farsca hazırlayıb çap etirdiyi institutunun doqquz cilddəki elmi-tənqid mətn əsasında orijinaldan edilmişdir.

Mütərcim Firdovsinin dediklərini eyni ilə azərbaycancaya çevirməyə ciddi fikir vermiş, tərcümədə

sərbəstliyi rəva görməmişdir, çətin də olsa, orijinalın vəznini, əruzun «mütəqarib» bəhrini saxlamışdır. Bu, ona görə zəruri idi ki, dahi sənətkar şerin ölçüsünü əsərin məzmununa fəvqəladə maharətlə elə uyğun seçmişdir ki, özündən sonra gələn Nizami, Dəhləvi, Xaçü, Nəvai və Cami kimi onlarca başqa görkəmli Şərq şairi tarixi qəhrəmanlıq dastanlarını yalnız bu ölçüdə yazmışlar. Əruzun təfiləsində (taktlarında) mütəqarib bəhrini «Fəulun, fəulün, fəulün, fəul» sözləri ilə ölçmüşlər. Bunlar dilimizdə «yazarsan, yazarsaı, yazarsan, yazar» sözlərinin ölçüsünə uyğun gəlir.

